

A Comparative Analysis of the Story of Mūsā and Khidr in *Tafsīr-i Manshūr-i Jāvīd* and *Tafsīr-i Nemūneh*: A Thematic Analysis Approach

Yahya Rathi^{a*}, Mohammad Hossein Saeini^b, Farhad Idrisi^c, Hossein Moradi Zanjanid^d

^a PhD Student, Department of Theology and Islamic Studies (Qur'anic and Hadith Sciences), Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran

^b Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran

^c Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran

^d Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran

KEYWORDS

Story of Mūsā and Khidr; thematic analysis; theme network; *Tafsīr-i Nemūneh*; *Tafsīr-i Manshūr-i Jāvīd*

Received: 03 September 2024;
Accepted: 22 July 2025

Article type: Research Paper
DOI: 10.22034/ij.2025.2038205.1032

ABSTRACT

Qur'anic narratives constitute a substantial portion of the verses of the Qur'an. These narratives are not merely historical or storytelling accounts; rather, they encompass a broad range of ethical, mystical, social, and intellectual teachings. Among them, the story of Mūsā and Khidr is of particular importance due to its distinctive characteristics and has therefore attracted considerable attention from Qur'anic commentators. This study presents a comparative analysis of this narrative in *Tafsīr-e Manshūr-e Jāvīd* and *Tafsīr-e Nemūneh* using the method of thematic analysis. Based on the textual content of these two commentaries, the thematic networks related to the story of Mūsā and Khidr were identified and their systematic structures were mapped. After constructing the thematic networks in both interpretations, the relative weight of the basic themes within each organizing and overarching theme was also determined. The comparative analysis shows that *Tafsīr-e Nemūneh*, with only a slight difference, contains a broader range of basic themes and addresses more dimensions of the story of Mūsā and Khidr. Furthermore, an examination of the distribution of basic themes within the organizing and overarching themes reveals that the two commentaries share twelve organizing themes. At the same time, each commentary also includes distinct organizing themes that are situated within five shared overarching themes. This finding indicates a difference in the perspectives of the two commentators regarding the story of Mūsā and Khidr. Although the total number of basic themes in the two commentaries differs only slightly, the weighting and placement of these themes within the organizing thematic categories vary, reflecting differing interpretive emphases.

* Corresponding author.

E-mail address: dr.yahyarasi@gmail.com

بررسی تطبیقی داستان موسی و خضر در تفسیر منشور جاوید و نمونه (با روش تحلیل مضمون)

یحیی راثی^{الف*}، فرهاد ادیسی^ب، محمدحسین صائینی^ج، حسین مرادی زنجانی^د

^{الف} دانشجوی دکتری رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد، زنجان، ایران،

dr.yahyarasi@gmail.com

^ب دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد، زنجان، ایران، fredrisi@yahoo.com

^ج دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد، زنجان، ایران، mhsaieni@gmail.com

^د استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد، زنجان، ایران، hmoradiz@yahoo.com

چکیده	واژگان کلیدی
داستان‌های قرآنی بخش عمده‌ای از آیات قرآن را به خود اختصاص داده‌اند. این داستان‌ها فقط جنبه روایت‌گری و تاریخی ندارند بلکه شامل طیفی وسیع از آموزه‌های اخلاقی، عرفانی، اجتماعی، علمی و ... هستند. در این میان داستان موسی و خضر به دلیل برخی ویژگی‌ها دارای اهمیت خاصی می‌باشد و مورد توجه مفسران قرار گرفته است. در این پژوهش که به صورت تطبیقی بین دو تفسیر منشور جاوید و نمونه صورت گرفته با استفاده از روش تحلیل مضمون و با تکیه بر متن دو تفسیر فوق، شبکه مضامین هر دو تفسیر در خصوص داستان موسی و خضر شناسایی شده و ساختار نظام‌مند آن‌ها ترسیم شد. بعد از ترسیم شبکه مضامین هر دو تفسیر پیرامون داستان موسی و خضر، وزن مضامین پایه ذیل هر کدام از مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر نیز مشخص شد. پس از مقایسه صورت گرفته بین دو تفسیر مشخص شد که تفسیر نمونه با اختلاف کمی شامل دایره وسیع‌تری از مضامین پایه است و جوانب بیشتری از داستان موسی و خضر را مورد بررسی قرار داده است. با بررسی وزن مضامین پایه ذیل هر یک از مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر دو تفسیر مشخص شد که مضامین سازمان‌دهنده مشترک بین دو تفسیر ۱۲ مورد است و مضامین سازمان‌دهنده متفاوتی در دو تفسیر وجود دارد که ذیل ۵ مضمون فراگیر مشترک قرار می‌گیرند. این مساله نشان از تفاوت دیدگاه دو مفسر نسبت به داستان موسی و خضر دارد، زیرا علی‌رغم اختلاف کمی که بین تعداد مضامین پایه در دو تفسیر وجود دارد اما وزن همین مضامین پایه ذیل دسته‌بندی مضامین سازمان‌دهنده متفاوت است.	داستان موسی و خضر، تحلیل مضمون، شبکه مضامین، تفسیر نمونه، تفسیر منشور جاوید
	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴
	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱
	مقاله علمی پژوهشی

۱. مقدمه

قرآن کریم بزرگترین و البته ماندگارترین معجزه الهی است که از جانب خداوند متعال برای هدایت انسانها نازل شده و تا قیامت بدون تحریف در اختیار انسانها قرار گرفته تا با استفاده از آن راه خویش را بیابند و به خدای خویش نزدیکتر شوند. محتوای قرآن نشان می‌دهد که در برگزیده تمام نیازهای انسانها و جوامع بشری در هر دوره و زمانی است. اندیشمندان مسلمان معتقدند موضوعات و مسائلی که در قرآن مطرح شده، ترسیم‌کننده راه و روش و مسائلی است که بشریت با استفاده از آن‌ها می‌تواند معضلات فرهنگی و اجتماعی جوامع را برطرف کرده و در علوم مختلف پیشرفت کند،

هرچند این مساله نیازمند دو گام اساسی است. اول بهره‌گیری از دانش‌های مختلف جهت فهم زبان و محتوای قرآن؛ دوم استفاده از روشهای پژوهش مناسب جهت کشف و شناسایی دقیق و نظام‌مند مضامین و موضوعات مطرح شده در آن. (پاکتچی، ۱۳۹۲، صص ۱۲-۱۴)

داستان‌های قرآنی که به قصص قرآنی معروفند، بخش قابل توجهی از قرآن کریم را تشکیل می‌دهند. این داستان‌ها صرفاً روایت‌های تاریخی نیستند، بلکه حاوی معانی عمیق و درس‌های آموزنده‌ای هستند که برای هدایت و تربیت انسان‌ها ارائه شده‌اند. عبرت‌آموزی، آموزش مفاهیم اخلاقی تبیین معارف دینی، توجه دادن به ابعاد مختلف زندگی، تثبیت ایمان، جذب مخاطب و... برخی از جنبه‌های مختلف اهمیت قصص قرآنی هستند. (اشرفی، ۱۳۸۰)

در میان داستان‌های قرآنی، داستان ملاقات حضرت موسی و خضر (علیهم‌السلام) یکی از داستان‌های عجیب و شگفت‌آور است که همواره مورد توجه مفسران قرار گرفته است و مفاهیم و تفاسیر بسیاری از آن استنباط و استخراج شده است. با توجه به این که داستان ملاقات حضرت موسی و خضر (علیهم‌السلام) یکبار در قرآن ذکر شده غالب موارد تفسیری بیان شده در خصوص این داستان جهت برطرف کردن ابهامات احتمالی در آن مبتنی بر روایات وارد شده از ائمه معصومین است. (سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۲۱۳)

در خصوص موضوع مقایسه تطبیقی داستان موسی و خضر در تفاسیر مقاله مستقلی نگاشته نشده است و غالب مقالاتی که در خصوص این داستان نگاشته شده‌اند، به صورت موردی نظر یکی از مفسران را در خصوص داستان و ابعاد مختلف آن مورد بررسی قرار داده‌اند، مانند مقاله نکات تربیتی مریبگری در داستان موسی و خضر (ع) از منظر قرآن و روایات که با استفاده از تفاسیر مختلف برخی نکات تربیتی را استنباط نموده و تبیین کرده است؛ (حدادی، ۱۴۰۲) و مقاله بررسی تحلیلی ظرایف و اشارات داستان حضرت موسی و خضر (ع) بر مبنای روایات تفسیری فریقین که به بیان ملاک اعتبار سنجی روایات تفسیری پرداخته شده است. (میراحمدی و طالبی طرقي، ۱۳۹۹) و مقاله تحلیل اصول تعلیمی برآمده از قصه حضرت موسی و خضر علیهم‌السلام که به دنبال استنباط اصول تعلیمی در سه بخش اصول تعلیمی مشترک استاد و شاگرد، اصول تعلیمی اختصاصی شاگرد و اصول تعلیمی اختصاصی استاد پرداخته است. (یوسفی، ۱۴۰۱) و مقاله مؤلفه‌های مدیریتی قرآن در قصه موسی و خضر که به دنبال یافتن مؤلفه‌های مدیریتی در حوزه یادگیری سازمانی و نگرش سیستمی است. (لطفی و دیگران، ۱۳۹۸) و مقاله آداب شاگردی و استادی در بازخوانی آیات مرتبط با موسی (ع) و خضر (ع) به بازخوانی دیدگاه مفسران در خصوص آداب شاگردی و استادی پرداخته است. (شاهرودی و نورانی نگار، ۱۳۹۴) که غالب این مقالات مستخرج از پایان‌نامه‌هایی هستند که در این زمینه نگاشته شده‌اند.

مطالعه موردی تفاسیر و بررسی مفاهیمی که هر مفسر در تفسیر آیات مختلف ارائه کرده، فقط برداشت یک مفسر را نسبت به آیات نشان می‌دهد، در حالی که مقایسه تطبیقی بین تفاسیر مختلف می‌تواند دایره دید وسیعی به پژوهشگر داده و ضمن مقایسه نظرات آن‌ها، برتری هر کدام از آنها را بر دیگر و یا وجه تشابهات و تمایزات آن‌ها را روشن کند؛ (رستمی‌هرانی، ۱۳۹۸) و چه بسا در پس این روشن شدن ابعاد مختلف و مقایسه آن‌ها با یکدیگر برخی از ارتکازات ذهنی که بر فکر و اندیشه پژوهشگر سایه افکننده را تغییر دهد.

بررسی مقایسه‌ای بین تفاسیر مختلف علاوه بر گشودن افق‌های جدید مقابل پژوهشگران و کمک به یافتن اضلاع

ناپیدای آیات و موضوعات از راه تفکر در اختلاف‌ها و شباهت‌های نظرات مفسران، پژوهشگران را از حصرگرایی رها کرده و امکان وقوف بر ابعاد ناپیدای آیات و موضوعات مورد تفسیر را فراهم می‌کند. (فرامرزی قراملکی، احد، ۱۳۹۵، ص ۲۹۵) و کمک می‌کند تا اختلاف‌های صوری و نزاع‌های لفظی از دایره بحث‌ها خارج شوند. (نجازادگان، فتح‌الله، ۱۳۸۳، ص ۱۴) و به پژوهش‌گر این اجازه را می‌دهد تا از نتایج پیوند فکری در وسیع‌ترین حد خود استفاده کند. (حکیم، بی‌تا، ص ۱۴) پژوهش حاضر با توجه مسائلی که در بالا بدان‌ها اشاره شد با استفاده از تحلیل کیفی و استفاده از تکنیک تحلیل مضمون و بهره‌گیری از نرم‌افزار MAXQDA صورت گرفته است، بنابراین هم از نظر عنوان و گستره پژوهش و هم از نظر روش دارای نوآوری است.

۲. روش‌شناسی

پژوهش‌های کیفی صرفاً از روش‌های خاصی که متعلق به رویکرد خاص، نظریه خاص که دارای یک پارادایم واحد باشند استفاده نمی‌کنند. (اووه، ۱۴۰۱، ص ۱۸) تحلیل مضمون یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی است که می‌توان از آن جهت سازمان‌دهی مضامین شناخته شده در چهار یا پنج سطح استفاده کرد. (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰) هرچند به عقیده برخی از دانشمندان روش تحقیق، مانند بویاتزیس تحلیل مضمون فقط ابزاری مناسب برای روش‌های تحقیق مختلف است. (Boyatzis, 1998, p. 137) یا ریان و برنارد نیز کدگذاری مضامین را فرایند پیش نیاز تحلیل‌های اصلی و بخش مقدماتی روش کیفی می‌دانند نه روشی مستقل و خاص. (Ryan & Bernard, 2000, p. 772) اما به عقیده براون و کلارک تحلیل مضمون یک روش ویژه جهت تحلیل متون است که مزایای مختلفی دارد. (Braun & Clarke, 2006) بنابر آن چه گفته شد تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است که می‌تواند الگوهای معنادار در مضامین دو متن متفاوت را نشان دهد و زمینه مناسبی برای مقایسه آن‌ها فراهم آورد. (عترت‌دوست و زاهد، ۱۴۰۲) ماتریس مضامین نیز از ابزارهای روش تحلیل مضامین است که جهت مقایسه مضامین با یکدیگر و یا مقایسه مضامین در منابع داده‌ها به کار می‌رود. ماتریس شامل تقاطع ردیف‌ها و ستونها است و در آن ترکیبی از دو فهرست به صورت جدول توافقی ارائه می‌شود می‌توان ماتریس‌های مختلف با ترکیب‌های متفاوتی ایجاد کرد. (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۴۰۰، ص ۱۷۷)

با توجه به این که متن تفاسیر قرآن مشتمل بر داده‌های کیفی زیادی هستند که درصدد شرح و تبیین معانی پنهان در قرآن با به‌کارگیری روش‌های مختلف تفسیری هستند و طبیعتاً مضامین مختلفی را در دل خود جای داده‌اند که این مضامین علاوه بر این که نشأت گرفته از منهج علمی و پیش‌فرض‌های ذهنی مفسران قرآن است، می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت موضوعات خاص در دیدگاه مفسر و یا بی‌اهمیت بودن برخی از موضوعات باشد. در صورتی که بتوان شبکه مضامین بین تفسیر را به دست آورد به راحتی می‌توان اختلافات و تشابهات آن‌ها را مشخص کرد.

بر همین اساس دو متن منشور جاوید (سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۲۱۳-۲۳۸) و نمونه (مکارم شیرازی و جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۴۷۹-۵۲۲) با رویکرد استقرایی مورد بررسی قرار گرفت و پس از کدگذاری اولیه، گام‌های روش تحلیل مضمون شامل تجزیه متن و استخراج مضامین پایه، تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده و ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر (خنیر، ۱۳۹۶، صص ۵۱-۶۶) بر روی داده‌ها اجرا شد. لازم به ذکر است که اطلاعات اولیه شامل نظرات ۲ مفسر پیرامون آیات مربوط به داستان حضرت موسی و خضر ابتدا در

نرم افزار MAXQDA وارد شده و پس از کدگذاری اولیه و مشخص کردن کدهای پایه، سازمان دهنده و فراگیر، علاوه بر اینکه خروجی گرافیکی توسط خود نرم افزار تهیه شد، جهت دسته بندی و ترسیم شبکه مضامین خروجی اطلاعات به نرم افزار Excel منتقل شده و در نهایت جهت ارائه تحلیل متنی از آن ها استفاده شد.

۳. مراحل اجرای تحلیل مضمون

چنان که گفته شد، تحلیل مضمون یک روش تحقیق کیفی است که برای شناسایی، تحلیل و تفسیر الگوهای معنادار در داده های کیفی استفاده می شود. تحلیل مضمون ۳ مرحله کلی و اصلی دارد که از این قرار است: جستجو و شناسایی مضامین پایه با مطالعه عمیق و چندین بار داده ها، ایجاد مضامین سازمان دهنده با گروه بندی مضامین پایه و تعیین سلسله مراتب احتمالی مضامین و در نهایت شناسایی مضامین فراگیر. در ادامه نحوه اجرای این سه مرحله کلی در این پژوهش توضیح داده می شود.

۱.۳. بررسی متن و مشخص کردن مضامین پایه

پس از مطالعه متن دو تفسیر منشور جاوید و نمونه و تجزیه متن آنها و تنظیم اولیه مضامین و کدگذاری مضامین تعداد ۷۰ مضمون پایه برای تفسیر منشور جاوید و تعداد ۸۱ مضمون پایه برای تفسیر نمونه اختصاص یافت. مقایسه بین مضامین پایه بین دو تفسیر نشان می دهد که ۳۱ مضمون پایه بین هر دو تفسیر مشترک هستند. لازم به ذکر است که مضامین پایه فقط به متن مفسران اختصاص داده شد و هیچ مضمون پایه ای از ترجمه آیات که آن هم به قلم مفسر می باشد، اختصاص داده نشد. باید به این نکته توجه داشت که شناخت مضامین از مهم ترین مراحل تحلیل مضمون است و ارتکازات ذهنی و فکری محقق می تواند در نحوه شناخت و عنوان بندی مضامین موثر است. جهت آشنایی با نحوه اختصاص مضامین پایه به متن تفاسیر، جدول ذیل به عنوان نمونه برخی مضامین پایه ای که از تفسیر منشور جاوید و نمونه استخراج شده است، ارائه می شود.

کد پایه	متن
معلم بودن خضر	سرگذشت موسی و معلم وی
رمزگشایی از داستان موسی و خضر با روایات	برای تبیین مفاهیم آیات لازم است فشرده سرگذشت را با توجه به روایاتی که در این مورد وارد شده است
درخواست موسی برای دیدار با یکی از بندگان دانشمند	از روایات استفاده میشود که موسی خواهان ملاقات با یکی از بندگان دانشمند
تحمل سختی برای دانش	از او دانشی بیاموزد خدا دستور داد که موسی بار سفر را ببندد و او را در ساحل دریا نزد صخره ای ملاقات کند
هدف از دیدار آموختن دانشی جدید	دانشی بیاموزد
دستور خدا برای مسافرت جهت آموختن	موسی بار سفر را ببندد و او را در ساحل دریا نزد صخره ای ملاقات کند
همراهی یوشع بن نون	موسی با جوان و یا جوانمردی به نام یوشع بن نون بار سفر بستند و
نقش شیطان در نسیان	کردم و شیطان مانع از آن شد که آن را متذکر شوم و یا شما را در جریان بگذارم
نحوه برخورد موسی با فراموشی یوشع بن نون	موسی گفت اتفاقاً این همان چیزی است که ما به دنبال آن هستیم.
علم خضر خدادادی است.	در کنار آن صخره بنده ای از بندگان خدا را دیدند که مشمول رحمت خدا
کسب اجازه برای علم آموزی	جازه میدهی تا از تو پیروی کنم تا از آنچه میدانی به من بیاموزی؟
توجه استاد به استعداد های علم آموز	آن مرد الهی که او را صاحب موسی می نامیم گفت تو را تاب کارهای من نیست.
قول موسی برای بردباری	موسی وعده داد که تحمل کند و بردباری نشان دهد.
سوراخ کردن کشتی	ناگهان موسی دید که مصاحب، کشتی را سوراخ می کند.
نحوه برخورد خضر با اعتراض اول موسی (خونسردی)	مصاحب موسی گفت شرط مصاحبت این بود که از خود شکیبایی نشان دهی

خودداری مردم شهر از مهمان کردن موسی و خضر	در ادامه مسافرت وارد محله ای شدند و از آنان خواستند که آنان را به عنوان مهمان بپذیرند. آنها از ضیافت امتناع ورزیدند.
تعمیر دیوار توسط معلم	دیواری را که در حال فرو ریختن بود به طور رایگان تعمیر کرد.
اعتراض سوم موسی	موسی گفت حالا که آنها از پذیرایی ما سرباز زدند لاف در مقابل این عمل، مزدی از آنها بگیر
بر خورد با شاگرد بعد از ۳ مرتبه	در این مرحله مصاحب موسی از ادامه سفر با موسی پوزش
نحوه برخورد خضر در مرتبه سوم	در این مرحله مصاحب موسی از ادامه سفر با موسی پوزش خواست زیرا موسی به وعده ای که داده بود عمل نکرد.
معلم و شاگرد در ناکامی شریک هستند.	در بخش نخست فراموشی را به هر دو نسبت می دهد و شاید وجه آن این ست وقتی به مأمور و متصدی چیزی نسیان رخ دهد نسیان به همه اعضا نسبت داده میشود و می گویند فراموش کردیم در حالی که فراموشکار اصلی مأمور متصدی آن بوده است.
شیطان مانع علم آموزی	در باره پرسش نخست یاد آور می شویم شیطان راضی به ملاقات موسی با آن عالم بزرگوار نبود
تقسیم علم به خدادادی و اکتسابی	علم خدادادی داشت
تواضع برای علم آموزی	موسی با کمال تواضع به او گفت
ادب در گفتار	در مذاکره موسی با این معلم بالاترین ادب در سخن رعایت شده است.
کسب اجازه برای علم آموزی	زیرا قبل از اظهار هر نوع مطلبی اجازه پیروی می طلبد و مقصود اصلی را که
آموزش دانش برای رسیدن به سعادت	نگاه خواهان آموزش برخی از دانشهای معلم می گردد، نه همه را دانش را برای «رشد» و رهایی به سوی سعادت میطلبد
عدم مخالفت با معلم	موسی وعده صبر داد و افزود که با امر تو مخالفت نخواهم کرد.
آزاد گذاشتن دانش آموز	معلم بزرگوار در مقابل وعده حضرت موسی امر به پیروی نکرد، بلکه او را در این قسمت آزاد گذاشت
تسلیم و سکوت در مقابل معلم	او درخواست ترك سؤال را منوط به پیروی کرد که لازم آن تسلیم و سکوت است
تفاوت ظاهر اعمال با باطن اعمال	می دید و از اسرار آن آگاه نبود نتوانست خود داری کند و گفت آیا آن را سوراخ می کنی تا ساکنانش غرق شوند
عذر خواهی از معلم	موسی ناگهان به یاد وعده بردباری خود افتاد و فوراً پوزش طلبید
عدم تکلیف مالایطاق به دانش آموز	بر من تکلیف شاق مکن. یعنی با ملایمت و گذشت با من رفتار
عدم شبهه افکنی در ذهن دانش آموز	به هنگام جدایی اسرار کارهای خود را تشریح کرد و در پایان یاد
تقسیم علم بر ظاهری و باطنی	موسی مظهر علم به شریعت و احکام ومصاحب او مظهر علم به باطن و درون بود.
تقسیم ولی و سرپرست به آشکار و پنهان	ولی ظاهر و آشکار؛ ولی مخفی و پنهان
علم انبیاء هم محدود است	از دامنه علم و دانشش در بعضی از جهات محدود است
معلم بودن خضر	به سراغ معلمی می رود که به او درس بیاموزد.
اعتراض اول موسی به معلم	"و گفت آیا کشتی را سوراخ کردی که اهلش را غرق کنی؟ راستی چه کار بدی انجام دادی!" (قَالَ أَلَمْ أَخْرِقْهَا لِيُغْرَقْ أَهْلُهَا لَقَدْ جِئْتُ شَيْئًا مُّؤْمَرًا).
عدم سخت گیری بر شاگردان	"لا تُزهِقْنِي" از ماده "ارهاق" به معنی پوشاندن چیزی است با قهر و غلبه، و گاه به معنی تکلیف کردن آمده است، و در جمله بالا منظور این است که بر من سخت مگیر و مرا به زحمت میفکن و بخاطر این کار فیض خود را قطع منما!
اعتراض سوم موسی	لذا تعهد خود را بار دیگر به کلی فراموش کرد، و زبان به اعتراض گشود اما اعتراضی ملایمتر و خفیفتر از گذشته، و "گفت می خواستی در مقابل این کار اجرتی بگیری!" (قَالَ لَوْ شِئْتُ لَأُخَذْتُ عَلَيْهِ أُجْرًا).
نحوه برخورد خضر در مرتبه سوم	اینک وقت جدایی من و تو است! اما به زودی سر آنچه را که نتوانستی بر آن صبر کنی برای تو بازگو می کنم" (قَالَ هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا).
عدم تخطئی از قول و قرار	البته موسی هم هیچگونه اعتراضی بر این سخن نکرد، زیرا درست همان مطلبی بود که خودش در ماجرای قبل پیشنهاد کرده بود، یعنی بر خود موسی نیز این واقعیت ثابت گشته بود که آبشان در يك جوی نمی رود.
عدم شبهه افکنی در ذهن دانش آموز	بعد از آنکه فراق و جدایی موسی و خضر مسلم شد، لازم بود این استاد الهی اسرار کارهای خود را که موسی تاب تحمل آن را نداشت بازگو کند، و در واقع بهره موسی از مصاحبت او فهم راز این سه حادثه عجیب بود که می توانست کلیدی باشد برای مسائل بسیار، و پاسخی برای پرسشهای گوناگون.
تقسیم علم بر ظاهری و باطنی	از حدیثی که از امام علی بن موسی الرضا نقل شده نیز این نکته استفاده می شود که قلمرو ماموریت این دو بزرگوار با یکدیگر متفاوت بوده و هر کدام در کار خود از دیگری آگاهتر بود.
عدم تخطئی از قول و قرار	در برابر این واقعیت تلخ، لجاجت به خرج نداد، و منصفانه حق را به آن مرد عالم داد،
رعایت ادب هنگام جدا شدن	صمیمانه از او جدا شد و برنامه کار خویش را پیش گرفت، در حالی که از همین دوستی کوتاه گنجهای عظیمی از حقیقت اندوخته بود.
علم سبب صبر بر مشکلات است	آنها با مسائل منطقی تر خواهد شد، و به تعبیر دیگر زیر بنای "صبر" آگاهی است!
ادب در علم آموزی	ی- ادب شاگرد و استاد- در گفتگوهایی که میان موسی و آن مرد عالم الهی رد و بدل شد نکته های جالبی پیرامون ادب شاگرد و استاد به چشم می خورد مانند
کسب اجازه برای علم آموزی	۲- موسی بیان تابعیت را به صورت تقاضای اجازه از او ذکر می کند (هَلْ أَتَيْكَ).

۴- در مقام تواضع، علم استاد را بسیار معرفی می‌کند و خود را طالب فراگرفتن گوشه‌ای از علم او (مما).	ادب و تواضع نزد استاد
۶- از او طلب ارشاد و هدایت می‌نماید (رشد).	برای رسیدن به رشد به استاد نیاز داریم
۸- جمله هل اتبعك این واقعیت را نیز می‌رساند که شاگرد باید به دنبال استاد برود، این وظیفه استاد نیست که بدنبال شاگرد راه بیفتد (مگر در موارد خاص).	باید دنبال استاد بود
ذکر این نکته نیز لازم است که این عالم ربانی در مقام تعلیم و تربیت نهایت بردباری و حلم را نشان داد،	صبر شرط علم آموزی
"من نگفتم نمی‌توانی در برابر کارهای من شکیبیا باشی".	نحوه برخورد خضر با اعتراض اول موسی (خونسردی)

۲.۳. شناسایی مضامین سازمان دهنده

همان‌گونه که در مرحله قبل اشاره شد، ارتکازات ذهنی و فکری محقق می‌تواند در نحوه شناخت و عنوان‌بندی مضامین بنابراین لازم است تا پایایی و روایی پژوهش توسط محققان دیگر تایید شود. بنابراین علاوه بر مطالعه چندباره متن تفاسیر و مضامین پایه و بازنویسی برخی از مضامین توسط نویسندگان مسئول، متن تفاسیر توسط دیگر نویسندگان نیز مورد مطالعه قرار گرفت و علاوه بر بررسی مضامین اختصاص یافته قبلی، مضامین پیشنهادی خویش را نیز ارائه نمودند که مقایسه تمام این مراحل نشان داد که مضامین اولیه و مضامین پیشنهادی بعدی تا حد نسبتاً زیادی با یکدیگر همپوشانی دارند. البته برخی از مضامین پیشنهادی بعدی جایگزین مضامین قبلی شدند و یا در صورتی که جزو مضامین اولیه نبودند به مجموعه مضامین پایه اضافه شدند. بنابراین پایایی جداول مضامین پایه این دو تفسیر مورد تایید قرار گرفت. در خصوص روایی نیز علاوه بر همپوشانی که در بالا بدان اشاره شد، اختصاص کدهای سازمان دهنده به مضامین اولیه دو تفسیر که فقط در ۳۱ مضمون پایه مشترک بودند نشان داد که روند اختصاص مضامین پایه به درستی انجام شده که مضامین سازمان دهنده بین هر دو تفسیر دارای اشتراک فراوانی هستند. جدول زیر دسته‌بندی مضامین سازمان دهنده تفسیر منشور جاوید و تفسیر نمونه را نشان می‌دهد:

مضامین سازمان دهنده تفسیر منشور جاوید	مضامین سازمان دهنده تفسیر نمونه
ادب در گفتار	اشاره به داستان مشابه موسی و خضر
ارزش ایمان	اقسام علم
اشاره به داستان مشابه موسی و خضر	اگر خضر دستور نداشت به باطن عمل نمی‌کرد
اقسام علم	اهمیت استاد
اهمیت تعلیم و تربیت	اهمیت تعلیم و تربیت
آثار اعمال به خودتان یا فرزندانان بازمی‌گردد	اهمیت شریعت
آداب علم آموزی	اهمیت علم
تسلط بر هوی و هوس	آداب علم آموزی
تفاوت ظاهر اعمال با باطن اعمال	تفاضل موسی و خضر دو جانبه و تمایز بوده است
تقسیم ولی و سرپرست به آشکار و پنهان	تفاوت علم پیامبران با عالمان
داستان اول	خضر مشمول رحمت خاص است
داستان دوم	داستان اول

داستان سوم	داستان دوم
سرچشمه همه فضایل عبودیت و بندگی است	داستان سوم
شبهات داستان	دلیل رسیدن خضر به علم لدنی
شبهه در مورد شخصیت موسی	راز قتل غلام
صبر در راه علم آموزی	رعایت ادب هنگام جدا شدن
علم محوری	شبهات پیرامون عصمت موسی
مجمع البحرين	شبهات داستان
محرومیت از علم آموزی سخت ترین کار	صبر در راه علم آموزی
منظور از گنج چیست؟	ظاهر حوادث تاویل باطنی دارد
نحوه آموزش	فرد داناتر از موسی هست؟
نحوه مواجهه با شاگرد	فقیر زمینگیرتر از مسکین
ویژگی های حضرت خضر	مجمع البحرين
ویژگی های داستان موسی و خضر	منظور از گنج چیست؟
یوشع بن نون	نپذیرفتن مهمان خلاف اخلاق است
	نحوه آموزش
	نحوه مواجهه با شاگرد
	ویژگی های حضرت خضر
	ویژگی های داستان موسی و خضر
	هدف علم
	همه کارهای خضر با هدایت و فرمان خدا بود
	یوشع بن نون

مقایسه بین دو گروه مضامین سازمان دهنده نشان می‌دهد که ۱۴ مضمون سازمان دهنده بین هر دو تفسیر مشترک هستند. خانه‌های رنگی مضامین مشترک را نشان می‌دهند. چنان‌که در جدول مشخص است، ۱۹ مضمون سازمان دهنده در تفسیر نمونه منحصر بفرد هستند و ۱۳ مضمون سازمان دهنده در تفسیر منشور جاوید منحصر بفرد هستند، همان نقاط اختلافی هستند که هر یک از مفسران نظرات خاص خود در خصوص داستان موسی و خضر را بیان کرده‌اند. با توجه به این که تعداد مضامین پایه تفسیر منشور جاوید ۷۰ مورد و تفسیر نمونه ۸۱ مورد است و از بین کدهای سازمان دهنده فقط ۱۲ کد مشترک وجود دارد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که دیدگاه ۲ تفسیر خصوص آیات و مضامین پایه با یکدیگر تفاوت زیادی دارند که علیرغم نزدیک بودن تعداد مضامین پایه تفاوت زیادی در مضامین فراگیر آنها وجود دارد. بررسی این تفاوت در بخش بعدی انجام خواهد شد.

۳.۳. تحلیل و شناسایی مضامین فراگیر

پس از مشخص شدن مضامین پایه و سازمان دهنده با استفاده از طبقه‌بندی مضامین سازمان دهنده و مشخص کردن

محدوده کلی آن‌ها، راه رسیدن به مضامین فراگیر هموار می‌شود. با بررسی‌های دقیق نویسندگان مقاله و تلاش برای طبقه بندی دقیق مضامین سازمان دهنده نظرات دو تفسیر منشور جاوید و نمونه نشان داد که این مضامین را در نهایت می‌توان در ۵ مضمون فراگیر داستان، شبهات داستان، علم، تعلیم و تربیت و نکات اخلاقی و عرفانی طبقه بندی کرد. جدول زیر مضامین فراگیر و سازمان دهنده را در تفسیر منشور جاوید نشان می‌دهد.

داستان سوم	داستان
اشاره به داستان مشابه موسی و خضر	
داستان دوم	
داستان اول	
داستان سوم	
ویژگی‌های خضر	
مجمع البحرین	
بررسی احتمالات چهارگانه محل تلاقی دو دریا	
آثار اعمال به خودتان یا فرزندانان باز می‌گردد	
ارزش ایمان	
منظور از گنج چیست؟	
یوشع بن نون	
ویژگی‌های داستان موسی و خضر	
آداب علم آموزی	
صبر در راه علم آموزی	
نحوه مواجهه با شاگرد	
اهمیت تعلیم و تربیت	
نحوه آموزش	
شبهه در مورد شخصیت موسی	شبهات
شبهات داستان	
اقسام علم	علم
محرومیت از علم آموزی سخت ترین کار	
علم محوری	
ادب در گفتار	نکات اخلاقی و عرفانی
تقسیم ولی و سرپرست به آشکار و پنهان	
تسلط بر هوی و هوس	
سرچشمه همه فضایل عبودیت و بندگی است	
تفاوت ظاهر اعمال با باطن اعمال	

جدول زیر مضامین فراگیر و سازمان دهنده را در تفسیر نمونه نشان می‌دهد.

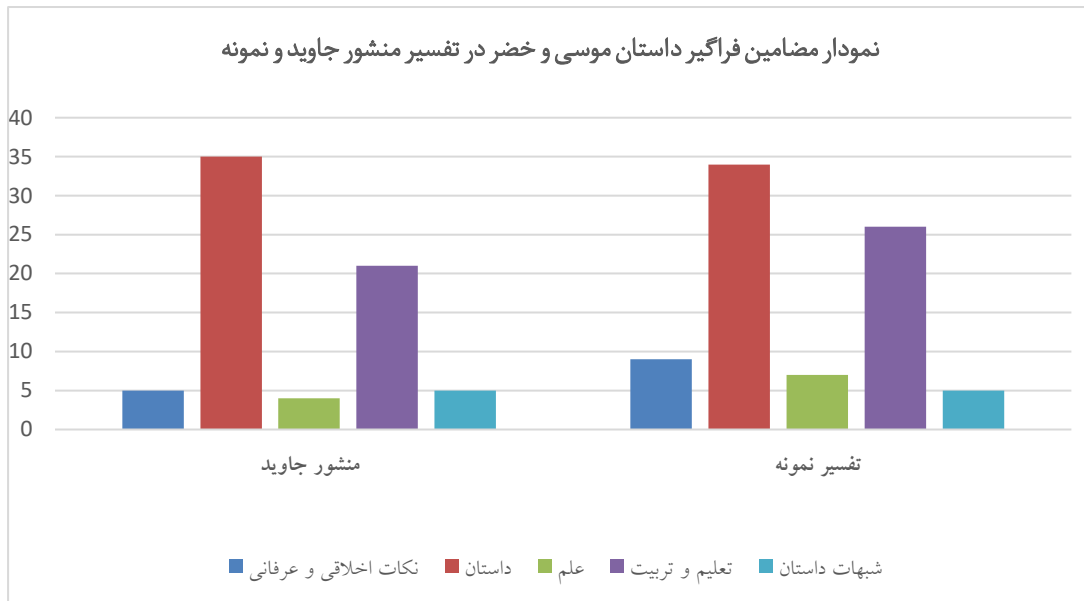
احتمالات سه گانه مجمع البحرین	داستان
اشاره به داستان مشابه موسی و خضر	

تفاضل موسی و خضر دوجانبه و تمایز بوده است	
ویژگی‌های خضر	
خضر مشمول رحمت خاص است	
داستان اول	
داستان دوم	
داستان سوم	
دلیل رسیدن خضر به علم لدنی	
راز قتل غلام	
فرد داناتر از موسی هست؟	
فقیر زمینگیرتر از مسکین	
مجمع البحرین	
منظور از گنج چیست؟	
ویژگی‌های داستان موسی و خضر	
یوشع بن نون	
اقسام علم	
اهمیت علم	علم
تفاوت علم پیامبران با عالمان	نکات عرفانی و اخلاقی
هدف علم	
اهمیت شریعت	
رعایت ادب هنگام جدا شدن	
اگر خضر دستور نداشت به باطن عمل نمی‌کرد	
همه کارهای خضر با هدایت و فرمان خدا بود	تعلیم و تربیت
ظاهر حوادث تاویل باطنی دارد	
نپذیرفتن مهمان خلاف اخلاقی است	
آداب علم آموزی	
اهمیت استاد	
اهمیت تعلیم و تربیت	شبهات
صبر در راه علم آموزی	
نحوه آموزش	
نحوه مواجهه با شاگرد	
شبهات داستان	
شبهات پیرامون عصمت موسی	

جدول زیر وزن فراوانی مضامین پایه ذیل مضامین فراگیر را نشان می‌دهد.

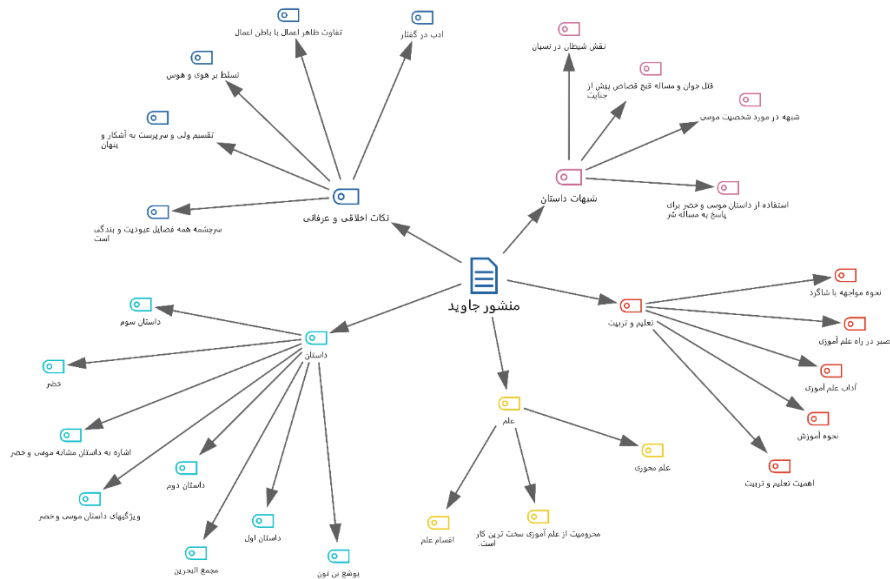
تفسیر	نکات اخلاقی و عرفانی	داستان	علم	تعلیم و تربیت	شبهات داستان	جمع کدها
منشور جاوید	۵	۳۵	۴	۲۱	۵	۷۰
تفسیر نمونه	۹	۳۴	۷	۲۶	۵	۸۱

نمودار زیر نیز براساس جدول بالا تهیه شده است که نشان‌دهنده تعادل میان تفسیر در پرداختن به موضوعات مختلف و مضامین فراگیر را نشان می‌دهد به گونه‌ای تفاوت وزن مضامین فراگیر شبهات داستان، داستان و تعلیم تربیت تقریباً مشابه هستند و اختلاف کمی بین آنها وجود دارد. اما در مورد مضمون فراگیر علم و نکات اخلاقی تعداد مضامین فراگیر تفسیر نمونه تقریباً دو برابر مضامین پایه تفسیر منشور جاوید است. مقایسه بین نمودارهای مضامین بین دو تفسیر، میزان اختلاف آن‌ها را نیز مشخص می‌کند.

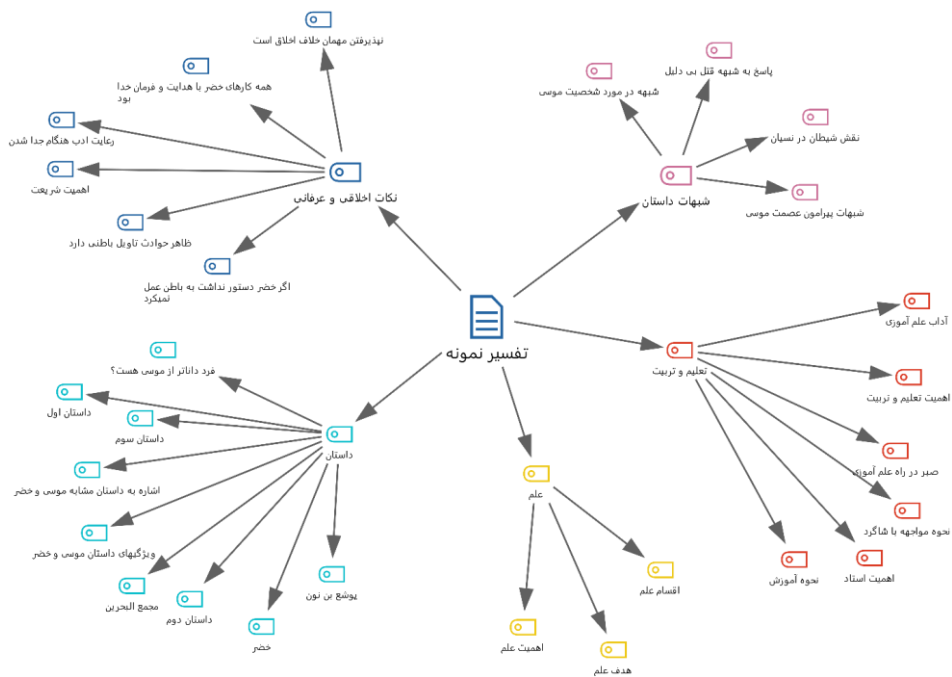

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پس از آنکه جدول نهایی مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، نهایی شده و مورد تایید خبرگان قرار گرفت و پایایی و روایی آن تثبیت شد، نوبت به مقایسه بین دو تفسیر می‌رسد. همان‌گونه که قبلاً نیز اشاره شد، در این پژوهش به صورت استقرایی از مضامین پایه به مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر رسیدیم. نگاهی به پژوهش‌های پیشین در خصوص داستان حضرت موسی و خضر نشان‌دهنده این موضوع است که بیشتر مفسران به سه مضمون فراگیر تعلیم و تربیت، اصل داستان و نکات عرفانی و اخلاقی داستان توجه داشته‌اند. در حالی که در این پژوهش دو مضمون فراگیر علم شامل مضامین سازمان‌دهنده‌ای چون اقسام علم، اهمیت علم، تفاوت علم پیامبران با عالمان، هدف علم و علم‌محوری و ... و نیز شباهت مطرح شده پیرامون داستان موسی و خضر و عناصر مختلف آن نیز به صورت جداگانه به عنوان یک مضمون فراگیر قرار داده شد در حالی که این مساله در پژوهش‌های پیشین به صورت مستقل مورد توجه قرار نگرفته است. شبکه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تفسیر منشور جاوید در شکل زیر مشخص است.

شبکه مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر تفسیر نمونه نیز در شکل زیر مشخص است.

همان گونه که ملاحظه می شود و در جدول بالا هم بدان اشاره شد، تفاوت بین مضامین پایه و مضامین سازمان دهنده بین دو تفسیر در ۲ مضمون فراگیر علم و نکات عرفانی و اخلاقی کاملاً مشخص است در حالی که در ۳ مضمون فراگیر داستان، شباهت داستان و تعلیم تربیت اختلاف چندانی دیده نمی شود.

تفسیر	نکات اخلاقی و عرفانی	داستان	علم	تعلیم و تربیت	شباهت داستان	جمع کدها
منشور جاوید	۵	۳۵	۴	۲۱	۵	۷۰
تفسیر نمونه	۹	۳۴	۷	۲۶	۵	۸۱

اولین تفاوت وزن بین مضامین پایه بین دو تفسیر در مضمون فراگیر علم دیده می شود. ذیل مضمون فراگیر علم در تفسیر نمونه ۷ مضمون پایه ذیل ۳ مضمون سازمان دهنده علم، اهمیت علم و هدف علم وجود دارد در حالی که ذیل مضمون فراگیر علم در تفسیر منشور جاوید ۴ مضمون پایه ذیل ۳ مضمون سازمان دهنده اهمیت علم، اقسام علم،

علم محوری وجود دارد. همان گونه که مشاهده می شود تفاوت وزنی بین مضمون فراگیر شبهات داستان در دو تفسیر وجود ندارد و هر یک از تفاسیر به ۵ مضمون پایه در این مساله اشاره کرده اند. شبهات مطرح شده در تفسیر نمونه شامل پاسخ به شبهه قتل بی دلیل جوان توسط حضرت خضر، نقش شیطان در نسیان و اینکه سهو و نسیان در امور عادی با عصمت منافات ندارد، شبهه در خصوص اینکه منظور از موسی در این داستان، موسی بن عمران نیست و شبهه در مورد عصمت حضرت موسی است. در حالی که در تفسیر منشور جاوید به قتل جوان توسط خضر از زاویه قصاص قبل از جنایت پرداخته شده است. علاوه بر این صاحب تفسیر منشور جاوید از داستان موسی و خضر برای پاسخ به شر استفاده کرده است.

وزن بین مضامین پایه ذیل مضمون فراگیر تعلیم و تربیت نیز بین دو تفسیر تفاوت چندانی ندارد، ذیل این مضمون فراگیر در تفسیر نمونه ۲۶ مضمون پایه و در تفسیر منشور جاوید ۲۱ مضمون پایه وجود دارد؛ آداب علم آموزی، اهمیت استاد، اهمیت تعلیم و تربیت، صبر در راه علم آموزی، نحوه آموزش، نحوه مواجهه با شاگرد، مضامین سازمان دهنده مضمون فراگیر تعلیم و تربیت در هر دو تفسیر هستند و در این مورد هیچ تفاوتی بین مضامین سازمان دهنده وجود ندارد. نکات عرفانی و اخلاقی در تفسیر منشور جاوید شامل ۵ مضمون پایه است در حالی که این نکات در تفسیر نمونه ۹ مضمون پایه است. ادب در گفتار، عبودیت و بندگی سرچشمه همه فضایل، تقسیم ولی و سرپرست به آشکار و پنهان، تسلط بر هوی و هوس و تفاوت ظاهر اعمال با باطن اعمال مضامین سازمان دهنده تفسیر منشور جاوید هستند در حالی که در تفسیر نمونه مضامین سازمان دهنده نکات عرفانی و اخلاقی شامل رعایت ادب هنگام جدا شدن، اگر خضر دستور نداشت به باطن عمل نمی کرد، همه کارهای خضر با هدایت و فرمان خدا بود، ظاهر حوادث تاویل باطنی دارد و نپذیرفتن مهمان خلاف اخلاق است، هستند و وزن مضامین پایه آنها بیش از تفسیر منشور جاوید است.

آخرین مضمون فراگیر در دو تفسیر مضمون داستان می باشد که شامل مضامینی است که در خصوص اتفاقاتی که در ماجرای ملاقات موسی و خضر رخ داده، شخصیت های داستان، مکان ملاقات و تاویل اعمال ظاهری خضر و باطن آنها است. تفسیر منشور جاوید شامل ۳۵ مضمون پایه و تفسیر نمونه شامل ۳۴ مضمون پایه درباره داستان است. در بین مضامین سازمان دهنده داستان در تفسیر نمونه بیشترین وزن مربوط به شخصیت جناب خضر می باشد که در تفسیر نمونه ۸ مضمون پایه در خصوص شخصیت خضر و ویژگی های ایشان ذکر شده است و در تفسیر منشور جاوید بیشترین وزن مربوط به ویژگی های داستان موسی و خضر می باشد، این مساله نشانگر اهمیت این موضوعات بین ۲ مفسر می باشد. نکته ای که این جا باید بیشتر مورد توجه قرار بگیرد این است که در تفسیر نمونه ذیل مضامین سازمان دهنده دیگر نیز به نوعی شخصیت جناب خضر محوریت داستان را بر عهده دارد. در هر ۳ اتفاقی که در طول داستان رخ می دهد، این جناب خضر است که هر واقعه را رقم می زند و در نهایت تاویل هر داستان را نیز خود خضر تبیین می کند. ویژگی های حضرت موسی و دلیل ماموریت یافتن ایشان برای یافتن خضر و همسفر شدن با ایشان و تعلیم علم تاویل از مضامین پایه ای هستند که مورد توجه تفسیر نمونه قرار گرفته است. در حالی که در تفسیر منشور جاوید ذیل مضمون فراگیر داستان ویژگی های داستان موسی و خضر مورد توجه قرار گرفته است. برآیند کلی مضامین پایه ای که ذیل ویژگی های داستان در تفسیر منشور جاوید مورد توجه قرار گرفته به گونه ای است که نشان می دهد هدف از تکرار داستان در قرآن برای رفع ابهام است و از نظر سبحانی چون داستان موسی و خضر یکبار در قرآن ذکر شده برای رمزگشایی از آن باید از روایات و احادیث استفاده کرد.

براساس آن چه در بالا گفته شد، مشخص می‌شود که تفسیر نمونه دایره وسیع‌تری از مضامین را در داستان موسی و خضر مورد توجه قرار داده است و مفاهیم بیشتری را تبیین کرده است. توجه بیشتر به اصل داستان و تبیین جنبه‌های مختلف داستان و شخصیت‌های داستان خصوصاً خود داستان ملاقات موسی و خضر و نحوه تفسیر آن از نظر تفسیر منشور جاوید اهمیت بیشتری داشته و سبب شده تا مضمون فراگیر داستان در این تفسیر از وزن بیشتری برخوردار شود. نکته مهم در مقایسه بین دو تفسیر نمونه و منشور جاوید تفاوت نگاه مفسران آن‌ها است که سبب شده تا مضامین سازمان‌دهنده بین این دو تفسیر تفاوت زیادی داشته باشند که این مساله جای تامل و تحقیق بیشتری دارد.

۵. منابع

۱. اشرفی، عباس، (۱۳۸۰)، «اهداف قصص قرآنی»، پژوهش‌های قرآنی، ۲۵-۲۶ (۷)، ۳۴۴-۳۵۷.
۲. اووه، فلیک، (۱۴۰۱)، کتاب درآمدی بر تحقیق کیفی، تهران، نشر نی.
۳. پاکتچی، احمد، (۱۳۹۲)، نقد متن. تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق.
۴. حدادی، مرتضی، (۱۴۰۲)، «نکات تربیتی مربیگری در داستان موسی و خضر (ع) از منظر قرآن و روایات»، پژوهش‌های مطالعات اسلامی معاصر، ۲ (۱)، ۴۰-۵۶.
۵. حکیم، محمد تقی، (بی تا)، الأصول العامة للفقهاء المقارن. (مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام). مجمع جهانی اهل بیت (ع).
۶. خنیفر، حسین، (۱۳۹۶)، اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی (ج ۱-۲)، نگاه دانش.
۷. رستمی‌هرانی، علیرضا، (۱۳۹۸)، «مطالعه تطبیقی تفسیر سوره فرقان از منظر آیت الله سبحانی و علامه طباطبایی»، مطالعات تفسیری، ۴۰ (۱۰)، ۶۷-۸۰.
۸. سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۳۹۰)، منشور جاوید (ج ۱-۱۴)، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۹. شاهرودی، محمد رضا؛ و نورانی نگار، مرضیه، (۱۳۹۴)، «آداب شاگردی و استادی در بازخوانی آیات مرتبط با موسی (ع) و خضر (ع)»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۱۲ (۴۸)، ۶۵-۸۸.
۱۰. شیخ‌زاده، محمد؛ و بنی‌اسد، رضا، (۱۴۰۰)، تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها، قم، لوگوس.
۱۱. عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ و شیخ‌زاده، محمد، (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۱۰ (۱۰)، ۱۵۱-۱۹۸.
۱۲. عترت‌دوست، محمد؛ و زاهد، رقیه، (۱۴۰۲)، «کاربست روش تحلیل مضمون برای فهم موضوعات قرآنی در فرهنگ اسلامی (مطالعه موردی شبکه مضامین سوره انبیاء)»، دین و ارتباطات، ۶۳ (۳۰)، ۵۳-۸۰.
۱۳. فرامرز قراملکی، احد، (۱۳۹۵)، روش‌شناسی مطالعات دینی (تحریری نو) (ج ۱)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۱۴. لطفی، امیرعلی؛ صفری، علی‌آقا؛ و حکیمی، عبدالمؤمن، (۱۳۹۸)، «مؤلفه‌های مدیریتی قرآن در قصه موسی و خضر». قرآن و علم، ۲۵ (۱۳)، ۲۵۹-۲۸۶.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر؛ و جمعی از نویسندگان، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه (ج ۱-۲۸)، قم، دارالکتب الإسلامیة.
۱۶. میراحمدی، عبدالله؛ و طالبی طرقی، فرشته، (۱۳۹۹)، «بررسی تحلیلی ظرایف و اشارات داستان حضرت موسی

- و خضر (ع) بر مبنای روایات تفسیری فریقین»، تفسیر پژوهی، ۱۳ (۷)، ۲۱۷-۲۴۴.
۱۷. نجارزادگان، فتح‌الله، (۱۳۸۳)، تفسیر تطبیقی (بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن و معارفی از آیات در دیدگاه فریقین) (ج ۱). مرکز جهانی علوم اسلامی.
۱۸. یوسفی، لیلا، (۱۴۰۱)، «تحلیل اصول تعلیمی برآمده از قصه‌ی حضرت موسی و خضر علیهم السلام»، مطالعات تفسیری آلاء الرحمن، ۱۱ (۱)، ۱۱۳-۱۲۶.

19. Boyatzis, Richard E. *Transforming qualitative information : thematic analysis and code development*. Sage Publications, 1998.
20. Braun, Virginia; & Clarke, Victoria. "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative Research in Psychology*, 2006, (3), 77-101.
23. Ryan, G.W; & Bernard, H. r. *Data Management and Analysis Methods*. Sage Publications, 2000.